

В. Ю. ВАСЕЦЬКИЙ,
кандидат юридичних наук

ДО ПРОБЛЕМИ ДІЇ ПРАВА І ЗАХИСТУ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ

В роботі розглядаються питання співвідношення між правами та свободами людини і юридичною відповідальністю держави, яка виступає у формі юридичних гарантій по забезпеченню конституційних прав та свобод людини і громадянина. Основна увага приділяється міжнародно-правовим гарантіям і правовим гарантіям, які відображені в Конституції України. Проаналізовано роль Європейського суду з прав людини та інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Ключові слова: права та свободи людини, міжнародно-правові і конституційно-правові гарантії.

В работе рассматриваются вопросы соотношения между правами и свободами человека и юридической ответственностью государства, которая выступает в форме юридических гарантий по обеспечению конституционных прав и свобод человека и гражданина. Основное внимание уделяется международно-правовым гарантиям и правовым гарантиям, которые отражены в Конституции Украины. Проанализирована роль Европейского суда по правам человека и института Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека.

Ключевые слова: права и свободы человека, международно-правовые и конституционно-правовые гарантии.

Problems of a corelation between the human rights and legal liability of the state, that appears in the form of the legal guarantees of the human rights have been described in this paper. The main attention is paid to internationallegal guarantees and legal guarantees, defined in the Constitution of Ukraine. The role of the European Court of Human Rights and the institute of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights have been analyzed.

Key words: human rights and freedoms, international legal and constitutional-legal guarantees.

В умовах розвитку державності України як демократичної європейської країни ключове місце з позицій як внутрішньодержавного, так і загальносвітового значення належить формуванню правової системи, в якій одним з основних елементів є права людини. У зв'язку з цим актуальною проблемою є удосконалення законодавчої бази в напрямку розвитку і становлення інституту захисту прав людини як одного з основних пріоритетів правової держави.

У процесі розбудови Української держави та формування вітчизняної правової системи дедалі гостріше постає питання щодо створення основи механізму забезпечення захисту прав та свобод людини. Мається на увазі захист, закріплений на конституційному рівні (розділ II Конституції України) та в інших нормативно-правових актах. Саме в Основному Законі закладена достатня правова основа для створення належних умов для реалізації найважливіших принципів функціонування правової системи держави.

Сучасний період розвитку суспільства характеризується якісно новим станом, який визначається як процес глобалізації – всесвітній процес, що

об'єднує національні утворення в єдину світову систему. Глобалізація передбачає зближення національних правових систем, створення єдиних правових стандартів, насамперед у сфері прав людини. В умовах глобального світу права, свободи, обов'язки людини і громадянина посідають основне за важливістю місце порівняно з іншими правовими явищами.

В роботі основну увагу в системі забезпечення прав та свобод людини приділено міжнародно-правовим гарантіям і правовим гарантіям, які відображені в Конституції України. При цьому метою автора було дослідження стану прав та свобод у контексті дії і дієвості права як елементу захисту прав та свобод людини, з'ясування ролі Європейського суду з прав людини та інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

В першу чергу слід виокремити поняття прав людини в контексті дії права. Дія права по відношенню до прав людини – це фактичний вплив норм, які захищають права та суспільні відносини з метою їх нормативного впорядкування. Реальна дія права пов'язана з чітким визначенням часових, суб'єктивних та територіальних меж. Оскільки нормативний захист прав та свобод людини та громадянина має формальний вираз і закріплення в юридичних документах, то йдеться про дію нормативно-правових актів. Але вона має ряд обмежень. В тому числі вона обмежена такими факторами, як: а) дією в часі, тобто строком дії, протягом якого нормативно-правовий акт має юридичну силу; б) колом осіб, які підпадають під дію нормативно-правового акта, який захищає права та свободи людини, тобто на підставі цього акта виникають конкретні права і конкретні обов'язки; в) простором, на який поширюється дія нормативно-правового акта.

Для з'ясування співвідношення між правами та свободами людини і юридичними гарантіями держави треба, насамперед, мати певну визначеність в поняттях, які використовуються у дослідженні, а саме в поняттях «права», «свободи», «юридична відповідальність» стосовно юридичних гарантій захисту прав та свобод людини і громадянина.

Змісту прав людини властиві моральні, політичні, соціально-економічні, духовні, релігійні і правові фактори. Стосовно співвідношення прав та свобод людини і держави перш за все виступають правові або юридичні аспекти проблеми.

А. Головистикова і Д. Дмитрієв розрізняють поняття «права» і «свободи» – вони відзначають в цих поняттях подібність і відмінність. Подібність визначається через правову можливість. Відмінність проявляється в тому, що права свідчать про можливість отримання певних благ, а свободи – про можливість уникнути обмежень з боку держави. Таке розмежування, на думку авторів, має практичне значення. Якщо держава закріпила в законі право, то вона бере на себе відповідальність по його забезпеченню. У випадку надання суб'єктам свободи держава бере на себе функції контролю, щоб індивід не міг використати цю свободу на шкоду іншим особам і самій державі¹.

За змістом права людини і громадянина відрізняються одні від інших. Права людини випливають із природного права, а права громадянина – з позитивного права. Ці дві групи прав не повинні протиставлятися одна одній. Говоря-

чи про основне завдання конституційно-правового регулювання прав та свобод людини і громадянина, треба визнати ці права і надати з боку держави гарантії дотримання і забезпечити захист².

Перш за все відзначимо, що свободи людини та громадянина становлять інститут конституційного права, який містить норми, що визначають взаємини держави і особи. Тому, як відзначають П. Рабінович і М. Хавронюк, «Гарантії реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина – це умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є порукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина»³.

Зазначені гарантії становлять відповідну систему і разом, у сукупності, забезпечують систему прав та свобод людини і громадянина. Всі можливі гарантії забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина прийнято поділяти на загальносоціальні (загальні) та власне правові, юридичні (спеціальні).

До загальносоціальних гарантій відносять такі: ідеологічні, політичні, економічні, власне соціальні, організаційні. Ті чи інші загальні гарантії завжди є пріоритетними у сфері реалізації відповідної групи прав людини і громадянина.

Правові (юридичні) гарантії реалізації прав та свобод людини і громадянина, до яких належить і юридична відповідальність, – це встановлені державою із наданням їм формальної (юридичної) обов'язковості принципи та норми, які забезпечують здійснення зазначених прав та свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту.

Важливого характеру в сучасному правовому вимірі набула юридична відповідальність держави перед особою. Юридична відповідальність визнається як застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми⁴. Щодо правових гарантій забезпечення прав та свобод людини і громадянина в державі треба відзначити ряд особливостей.

Н. Оніщенко відзначає, що проблема відповідальності держави перед особою – це проблема відповідальних правовідносин (конституційних, цивільно-правових тощо), в яких держава, проте, має виступати не суб'єктом особливої значущості, а суб'єктом – відповідальною стороною. Це і є правові відносини різних сторін, в яких держава має ряд переваг перед особою.

А. Олійник зазначає, що розуміння захисту прав і свобод людини та громадянина включає в себе категорії забезпечення, гарантування та здійснення суб'єктивного права. На думку автора, забезпечення конституційних свобод і недоторканності людини і громадянина в Україні – це створення сприятливих умов для їх здійснення, охорона, захист суб'єктивних свобод від правопорушення, відновлення порушеного права компетентними державними органами чи органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими або службовими особами та об'єднаннями громадян, здійснення матеріальних чи процесуальних юридичних засобів⁵.

Говорячи про особливе місце в системі правових гарантій реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина, П. Рабінович і М. Хавронюк зазначають: «Її специфіка полягає у тому, що захист і охорону прав та свобод людини і громадянина юридична відповідальність забезпечує шляхом гарантування виконання органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків, що кореспондують зазначеним правам та свободам»⁶. Тобто тут йдеться перш за все (і це є, на наш погляд, головним) про юридичну відповідальність держави в особі органів державної влади, а також посадових і службових осіб.

З іншого боку, юридична відповідальність передбачає функцію забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина, які є складовою правового статусу людини і громадянина.

Залежно від рівня юридичного статусу правових гарантій розглядаються міжнародно-правові і національні гарантії, які, в свою чергу, поділяються на конституційні і галузеві.

Міжнародно-правові гарантії обумовлені міжнародними договорами, обов'язковими для України. Так, відповідно до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини держава повинна не лише мати законодавство, яке найбільш повною мірою забезпечує дотримання конвенційних прав та свобод, а й вживати всі необхідні заходи для того, щоб воно реально діяло, а не залишалось лише на декларативному рівні.

Конституційні гарантії «складаються із принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина, а також із конституційних норм, в яких визначені повноваження відповідних органів державної влади та їх посадових осіб щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина, їх відповідальність, передбачені інші засоби здійснення відповідних прав та свобод людини і громадянина, а також спеціальні права, призначені для найбільш ефективної реалізації інших прав людини і громадянина»⁷.

Розглянемо одну з найбільш удосконалених, на наш погляд, галузей забезпечення прав та свобод людини і громадянина – систему міжнародно-правових гарантій.

М. Савчин виділяє два рівні системи захисту прав людини на міжнародному рівні: універсальний рівень, що функціонує під егідою ООН, і Європейський (регіональний) рівень⁸.

В рамках ООН діють, зокрема, такі міжнародні організації як Міжнародний суд ООН та Міжнародний кримінальний суд (Гаага), Рада ООН з прав людини. А. Абашидзе відзначає, що в сучасних умовах великого значення набуває діяльність відповідних органів системи ООН, їхня нормотворчість щодо встановленню міжнародних стандартів у галузі прав людини, які сприяють державам адекватно виконувати їхні зобов'язання за міжнародними договорами про права людини⁹. Водночас існують істотні проблеми в забезпеченні ефективності роботи цих міжнародних інститутів. Зокрема, Міжнародний суд ООН може розглядати справи тільки за згодою держав, стосовно яких розглядається справа, що не сприяє достатньому впливу цієї організації на відповідальність держав перед особою.

На сьогоднішній день на європейському рівні єдиний орган із захисту прав та свобод людини – це Європейський суд з прав людини. Україна визнає юрисдикцію цього Суду. Вступ України до Ради Європи та ратифікація Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11, дозволяє по-новому оцінювати функціонування механізму захисту прав людини в нашій державі. Особливо актуальним є питання про місце та роль Європейського суду з прав людини, який діє на підставі положень, передбачених Європейською конвенцією. Його юрисдикція визнана обов'язковою всіма державами-учасницями й поширюється на всі спори, пов'язані із застосуванням і тлумаченням норм Конвенції та Протоколів до неї в національних правових системах європейських країн. Суд ставиться вкрай вимогливо до обов'язку держав закріпити в своєму національному законодавстві основні положення Конвенції. Держава повинна не лише мати законодавство, яке найбільш повною мірою забезпечує дотримання конвенційних прав та свобод, а й вживати всі необхідні заходи для того, щоб воно реально діяло, а не залишалось тільки на декларативному рівні. З іншого боку, вимоги Конвенції ставлять державу перед необхідністю утримуватися від будь-яких дій, які могли б призвести до порушення прав та свобод.

Суд не застосовує національне право держав-учасниць Конвенції і не виносить рішень на його підставі. Але це не означає, що Суд не звертається при розгляді матеріалів справи до національного права. Скарга, спрямована до Суду, має супроводжуватися детальним посиланням на нормативно-правові акти, які були чи не були застосовані судом при вирішенні справи. Звернення Суду до національного права може бути пов'язане:

1) з встановленням невідповідності чи відповідності національного права нормам Конвенції у зв'язку зі справою, що розглядається. З огляду на судову практику це найбільш часта оцінка Судом національного законодавства держави-учасниці Конвенції;

2) з встановленням прогалин у національному праві у сфері дії Конвенції. У цьому випадку Суд констатує відсутність у національному праві відповідної норми Конвенції, на основі якої мало бути прийняте рішення, але воно не було прийняте. Суд не розглядає прогалини у національному законодавстві як підставу для невиконання державами своїх зобов'язань згідно з Конвенцією;

3) з рекомендаціями щодо вдосконалення національного законодавства з метою повнішої його відповідності нормам Конвенції.

Практика Суду може стати підставою для внесення державами-учасницями Конвенції значних змін до свого національного законодавства¹⁰. Рада Європи надає цьому правилу важливого значення. Відповідно до рекомендації № R (2000) державам-членам Конвенції Комітет міністрів Ради Європи закликав, зокрема, держави-учасниці Конвенції «...до перегляду своїх національних правових систем з метою забезпечення адекватних можливостей повторного розгляду справи, включаючи поновлення провадження у випадках, коли Суд визнав порушення Конвенції»¹¹.

Перед тим, як звернутися із заявою до Європейського Суду з прав людини, заявник повинен вичерпати всі можливості для розв'язання справи на

внутрішньодержавному рівні. «Субсидіарність є основним принципом захисту прав. Вона визнає першочергову компетенцію і обов'язок держави ефективно захищати своїми внутрішніми засобами права та свободи людини, які передбачені у Конвенції», – писав колишній голова Європейського суду Г. Петцольд¹². Мета Конвенції полягає в тому, що більші гарантії прав особи, які існують у національному праві, підтверджуються та зберігаються і не послаблюються з посиланням на те, що відповідні положення менш ефективно захищені конституцією¹³. Першочерговість вирішення питання на субсидіарному рівні закріплює сама Конвенція. Так, у ст. 35 Конвенції чітко визначається: «Суд може прийняти питання до розгляду тільки після того, як були вичерпані всі національні засоби захисту, відповідно до загальноновизначених норм міжнародного права і впродовж шести місяців від дати прийняття остаточного рішення»¹⁴.

Водночас правознавці іноді висловлюють думку, що рішення Європейського Суду з прав людини все ж таки мають для нас орієнтовний, необов'язковий характер. Це, на нашу думку, обумовлено тим, що в сучасній Україні ще не створено умов для цивілізованого вирішення справ на рівні Європейського суду з прав людини, у вітчизняному суспільстві ще не склалася належна культура звернення до Суду. Така ситуація призвела до того, що Україна посіла перше місце за кількістю поданих до Суду заяв. І це явище виникає не тому, що існує така необхідність, а тому, що значна кількість людей скаржиться заради скарги. З перших днів ратифікації Україною Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини до Європейського суду з прав людини із України пішов величезний потік заяв з надією на швидке та справедливе рішення. У деяких випадках до написання заяв виявилися залучені юристи та адвокати. Часто заяви складали самі заявники, які взагалі не мали уявлення про право. Результат для більшості заявників виявився несподіваним: значну кількість заяв Комісією, пізніше Судом, було визнано неприйнятними або відхилено з технічних причин. Така доля спіткала більшість заяв «українського походження».

Проблеми тут обумовлені недоробками на інформаційному рівні. Причина ситуації, яка склалася, полягає в нерозумінні чи недооцінці місця і ролі Європейського суду з прав людини. виправлення цієї ситуації має здійснюватися шляхом проведення інформаційної програми про діяльність Суду серед населення. Слід роз'яснювати населенню, що Суд – не політичний орган, якими є багато із існуючих органів з захисту прав особи, а орган з вирішення передаваних йому спорів на основі права. Саме з цим пов'язане особливе значення юридичних процедур, закріплених у Конвенції і в Регламенті Суду. Незнання таких процедур, як і їх зневажання, можуть істотно утруднити звернення до Суду для захисту прав людини, її основних свобод.

З цих питань зазначимо, що в сучасній Україні необхідно звернути особливу увагу на фактори, без врахування яких інтеграційний процес буде істотно уповільнений. Відомо, що для реалізації мети необхідні відповідні засоби, а тому повинна існувати і реально функціонуюча система здійснення норм міжнародного права, оскільки не будуть реалізовані юридичні правові конструкції.

Таким чином, на наш погляд, сучасні умови розвитку України, її прагнення приєднання до європейського товариства цивілізованих країн, ратифікація Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини і відповідних зобов'язань держави є тими основними факторами, які визначають юридичну відповідальність Української держави щодо забезпечення захисту основних прав та свобод людини і громадянина, створення засобів і процедур, вироблення відповідних механізмів у цьому напрямку.

Права людини закріплені на конституційному рівні.

Значна увага приділена *судовому* захистові прав та свобод людини і громадянина в Україні. Забезпечення цих прав є стрижневою системою всієї нормативної бази держави. Конституція України передбачила можливість захисту прав та свобод людини і громадянина судом.

За визначенням В. Погорілка та І. Марочкіна, «відповідно до Конституції України суд є єдиним органом, уповноваженим здійснювати правосуддя як особливу функцію держави. Як специфічний напрям реалізації державної влади правосуддя відрізняється від інших правоохоронних органів низкою ознак: воно є особливою формою здійснення судової влади і не збігається з судочинством»¹⁵.

Специфіка юридичної відповідальності держави за гарантії реалізації і захисту прав та свобод людини і громадянина полягає у забезпеченні шляхом гарантування виконання органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків, що кореспондуються із зазначеними правами та свободами. Однією з ланок юридичної відповідальності держави перед особою та гарантією реалізації прав та свобод людини і громадянина є кримінальна відповідальність посадових та службових осіб. Це стосується перш за все сфери реалізації прав громадян. Оскільки ці права не є природними, а надаються державою, при їх здійсненні громадянин не має пріоритету перед державою як іншим суб'єктом відповідних правовідносин. Посадові ж особи, які діють від імені держави чи органів місцевого самоврядування, користуються специфічними владними правами і мають реальну можливість зловживати ними, фактично не визнаючи або ігноруючи те чи інше право людини і громадянина, або незаконно обмежуючи це право, або порушуючи процедуру його обмеження, тощо¹⁶.

Права людини і громадянина передбачені окремими статтями Конституції України. В них гарантуються такі права і обов'язки: право на судовий захист прав та свобод людини і громадянина; право на звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; право звернення до міжнародних інституцій; право знати свої права і обов'язки; право на правову допомогу і свободу вибору захисника своїх прав; право захищати свої права та свободи від порушень та протиправних посягань; право на відшкодування шкоди, заподіяної державою.

В цілому система правових гарантій забезпечує захист прав та свобод людини і громадянина в Україні. Разом з тим, як відзначають дослідники, відповідні норми права, особливо галузевого, є дещо розрізненими, часто неузгодженими з відповідними нормами Конституції України та іншими закона-

ми. «Частково це є проявом відсутності належних політичних, економічних та інших загальних гарантій їх здійснення, частково – відсутністю чітких концептуальних засад розвитку вітчизняного законодавства, насамперед відсутністю закону «Про закони та законодавчу діяльність»»¹⁷.

Як приклад розгляньмо одну з ланок у галузі правового забезпечення прав та свобод людини і громадянина – роль омбудсмена (Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини).

В Конституції України передбачена функція Верховної Ради України, що безпосередньо стосується забезпечення прав та свобод людини, – призначення на посаду і звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Функції Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначені відповідним законом України¹⁸. В ст. 1 цього закону зазначається: «Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини..., який у своїй діяльності керується Конституцією України..., законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

Згідно із законом Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав та свобод людини і громадянина, які отримує: 1) за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників; 2) за зверненнями народних депутатів України; 3) за власною ініціативою.

При розгляді звернення Уповноважений може: 1) відкрити провадження у справі про порушення прав та свобод людини і громадянина; 2) роз'яснити заходи, що їх має вжити особа, яка подала звернення Уповноваженому; 3) направити звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення; 4) відмовити в розгляді звернення.

Однак в цілому на сьогоднішній день, незважаючи на досить широкі повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо вирішення питань відносин людини і держави, реальні важелі контролю Уповноваженого є значно обмеженими. Тому актуальним є надання йому повноважень задля реального впливу на державні органи і установи та на службових осіб за порушення прав та свобод людини і громадянина. Для того, щоб правові гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина мали дієвий характер, необхідно конкретно визначити в законі юридичну відповідальність державних органів і осіб за невиконання конституційних обов'язків.

Таким чином, захист прав людини сьогодні є одним із критеріїв ефективності влади, оскільки кожна людина має право домагатися від держави захисту свого порушеного права. Держава, в свою чергу, повинна гарантувати ефективний засіб правового захисту, насамперед у формі незалежного і неупередженого правосуддя. На ефективність захисту в державі впливає і міжнародний фактор, тобто певні гарантії держави перед міжнародною спільнотою у галузі

захисту прав людини. Для суспільства важливо побудувати довірливі відносини між державою та громадянами на демократичних засадах, оскільки це надійна основа для прийняття компетентних владних рішень, які відображають реальний стан справ у суспільстві та державі.

1. *Головистикова А. Н., Дмитриев Ю. А.* Проблемы теории государства и права: Учеб. – М.: Эксмо, 2005. – С. 623. 2. Там само. – С. 626. 3. *Рабинович П. М., Хавронюк М. І.* Права людини і громадянина: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – С. 246. 4. Теорія держави і права: Академ. курс: Підруч. / Відп. ред. О. Зайчук; Наук. ред. Н. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 502. 5. *Олійник А. Ю.* Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: Монографія. – К.: Алерта, КНТ, Центр навч. літ., 2008. – С. 153. 6. *Рабинович П. М., Хавронюк М. І.* Права людини і громадянина: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – С. 250. 7. Там само. – С. 250. 8. Конституційна держава та права людини й основоположні свободи: Україна та європейський досвід: Монографія / Автор. кол.: Ващук О. М., Мазурок І. О., Навроцький В. В., Савчин М. В., Трачук П. А. – Ужгород: Видавництво «Мистецька лінія», 2008. – С. 71–72. 9. *Абашидзе А. Х.* Новые тенденции в нормотворческой деятельности ООН в области прав человека: По материалам выступлений // Московский юридический форум «Глобализация, государство, право, XXI век». – М.: ОАО Издательский дом «Городец», 2004. – С. 21. 10. Наслідки реалізації судових рішень у 1995 та 1996 роках // Практика Європейського суду з прав людини. – 1997. – Вип. 2. – С. 15–21. 11. Рада Європи. Комітет міністрів. Рекомендація № R (2000) Комітету міністрів державам-членам щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – Вип. 1. – С. 207–208. 12. *Трагнюк О.* Принцип субсидіарності за Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини 1950 р. // Право України. – 2003. – № 1. – С. 25. 13. Там само. – С. 26. 14. Конвенція про захист прав і свобод людини (ETS No. 5) із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11 // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. – К.: Парламентське видавництво, 2000. – С. 35. 15. *Погорілко В. Ф. Марочкін І. С.* Органи судової влади в Україні. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 8. 16. *Рабинович П. М., Хавронюк М. І.* Права людини і громадянина: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – С. 281. 17. Там само. – С. 252. 18. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – С. 99.